

SPOŁECZEŃSTWO
EDUKACJA
JĘZYK

Tom 16/2022, ss. 157-168

ISSN 2353-1266

e-ISSN 2449-7983

DOI: 10.19251/sej/2022.16(12)

www.sej.mazowiecka.edu.pl

Alicja Skibicka-Piechna

Akademia Mazowiecka w Płocku

ORCID: 0000-00034949-4059

ROLA I KOMPETENCJE NAUCZYCIELA W PRACY Z UCZNIEM NIEDOSTOSOWANYM SPOŁECZNIE

THE ROLE AND COMPETENCES OF THE TEACHER IN WORKING WITH A SOCIALLY MALADJUSTED STUDENT

Abstrakt

Rola nauczyciela w pracy z uczniem niedostosowanym społecznie nie jest łatwa. Aby być skutecznym w swoich działaniach, nauczyciel powinien odznaczać się wieloma kompetencjami, na które składają się: wiedza, umiejętności i adekwatne cechy osobowościowe. Nie można ustalić konkretnej i zamkniętej listy tych kompetencji, ponieważ „niedostosowanie społeczne” jest złożonym, różnorodnym problemem. Kompetencje nauczyciela bez wątpienia stanowią ważny element jego warsztatu pracy, decydującym o profesjonalnym podejściu do problemu niedostosowania. Bardzo często to właśnie nauczyciel jest tym dorosłym, który

Abstract

The role of the teacher in working with a socially maladjusted student is not easy. In order to be effective in their activities, the teacher should be characterized by many competences, which include: knowledge, skills and adequate personality traits. It is not possible to establish a specific and closed list of these competences, because “social maladjustment” is a complex, diverse problem. The competences of the teacher are undoubtedly an important element of his work workshop, decisive for a professional approach to the problem of maladjustment. Very often, it is the teacher who is the adult who is the

jako pierwszy dostrzega nieprawidłowe funkcjonowanie dziecka. Dlatego warto zastanowić się, jakie kompetencje są mu potrzebne, aby rozpoznał trudność, odpowiednio zinterpretował zaobserwowaną nieprawidłowość, zidentyfikował przyczyny oraz umiał podjąć odpowiednie działania wspierające ucznia.

first to notice the malfunction of the child. Therefore, it is worth considering what competences he needs in order to recognize the difficulty, properly interpret the observed abnormality, identify the causes and be able to take appropriate actions to support the student.

SŁOWA KLUCZOWE

niedostosowanie społeczne, kompetencje, nauczyciel, uczeń, profilaktyka

KEY WORDS

social maladjustment, competences, teacher, pupil, prevention

1. Wstęp

Wciąż wzrasta liczba zachowań społecznie nieakceptowanych, także wśród coraz młodszej grupy uczniów - mających kłopoty z przystosowaniem się do wymagań rodziców, nauczycieli czy opiekunów, zagrożonych z powodu niekorzystnych warunków życia w rodzinie, w szkole i w środowisku lokalnym. Takie zachowanie w środowisku szkolnym powinno budzić niepokój i stać się przedmiotem zainteresowania dorosłych. Niezauważone w porę trudności uczniów mogą się nawarstwiać, a w przypadku braku okazanego zainteresowania i udzielonej pomocy ze strony nauczycieli i specjalistów może mieć poważne następstwa. Jeżeli socjalizacja dziecka nie przebiega prawidłowo, może to zaowocować problemami wychowawczymi, trudnościami w relacjach z innymi ludźmi czy wreszcie niedostosowaniem społecznym (Paskiewicz 2012, 8). Zjawisko to wśród dzieci i młodzieży można z pewnością uznać za jeden z podstawowych problemów wychowania, obejmujący zarówno uczniów mało zdolnych, jak i wybitnie uzdolnionych, uczniów ze specyficznymi trudnościami w nauce, uczniów zaniedbanych wychowawczo z trudną sytuacją rodzinną czy uczniów z różnego rodzaju deficytami rozwojowymi bądź z niepełnosprawnością.

Praca z uczniem zagrożonym niedostosowaniem społecznym to duże wyzwanie dla nauczyciela, sprawdzian dla jego kompetencji. Rezultaty działań skierowanych pod adresem ucznia bądź uczniów przejawiających zaburzone zachowanie jest często traktowane jako wynik efektywności nauczyciela lub jej braku. Zwłaszcza, że analizując problem od strony zachowań uczniów, trzeba zwrócić uwagę, że nauczyciele mają do czynienia z bardzo szeroką paletą uczniowskich działań, które mogą być uznane za trudne wychowawczo – od drobnych, codziennych problemów, w niewielkim stopniu zakłócających pracę na lekcji, po zagrażające bezpieczeństwu uczniów czy samego nauczyciela poważne sytuacje (Pyżalski, 2012).

Aby oddziaływanie nauczyciela było skuteczne w tym zakresie, warto aby posiadał on umiejętność wnikliwego poznania sytuacji ucznia, odkrywania tego, co się z nim dzieje, rozpoznawania symptomów pojawiających się zaburzeń w procesie uczenia i wychowania dziecka, ich charakteru i przyczyn, oraz poszukiwania najlepszych sposobów

niwelowania trudności (Wosik - Kawala, Zubrzycka - Maciąg 2013, 7). Ważna jest również motywacja nauczyciela do wzbogacania warsztatu pracy i poszukiwania nowych dróg osłabiania czynników zagrażających rozwojowi oraz wzmacnianiu tych czynników w środowisku szkolnym, które będą stanowiły przeciwwagę dla ryzyka (Deptuła 2010, 4).

Nauczyciel wykonuje pracę, która jest obarczona wieloma oczekiwaniami społecznymi. Oczekiwania te są w pełni uzasadnione, gdyż jest on nie tylko odpowiedzialny za przygotowanie uczniów do życia w społeczeństwie, do pełnienia przez nich ról społecznych, ale także, a może przede wszystkim, za kształcenie i wychowanie w duchu określonych społecznie wartości. Na nauczyciela spoczywa odpowiedzialność za stwarzanie odpowiednich warunków do rozwoju swoich podopiecznych (Cieśleńska 2019, s. 45). Poprzez swoją działalność nauczyciel powinien ułatwiać wychowankom rozumienie zmieniającej się rzeczywistości, wymagań społecznych, cech i tendencji współczesnej cywilizacji, uczyć praw i obowiązków obywatelskich, pomagać w poszukiwaniu sensu życia oraz konstruowaniu planów edukacyjnych i życiowych, słowem przygotowywać ich na spotkanie z przyszłością (Wiśniewska 2020, 16). Zatem przed nauczycielem stawia się wiele poważnych zadań, ponieważ pewnych umiejętności i zachowań - koniecznych do prawidłowego funkcjonowania w społeczeństwie - dziecko uczy się w toku socjalizacji, która odbywa się w dużej mierze właśnie w szkole.

Kwestia coraz większej liczby dzieci i młodzieży przejawiających symptomy niedostosowania społecznego sprawia, że niemal od każdego nauczyciela oczekuje się znajomości metod pracy z wychowankiem trudnym, umiejętności organizowania zdrowego i wartościowego środowiska rówieśniczego czy też sprawności w takim prowadzeniu grupy wychowanków, aby przezwyciężyć lub minimalizować zaburzenia w ich zachowaniu, motywować do zmiany oraz umożliwić podopiecznym konstruktywny rozwój osobisty i społeczny. To bardzo trudne i odpowiedzialne zadanie. Takiego podejścia wymaga praca z jednostką czy też całą grupą, obojętnie, czy jest to klasa szkolna, grupa świetlicowa, grupa wychowanków w placówce opiekuńczej czy grupa terapeutyczna.

Celem artykułu jest przybliżenie tych kompetencji nauczycielskich, które są ważne w pracy z uczniami przejawiającymi zachowania nieakceptowane społecznie¹ i określenie roli nauczyciela w profilaktyce niedostosowania społecznego wśród dzieci i młodzieży. Oceniając prace nauczyciela, dużą wagę przywiązuje się do jego kompetencji. Jako wypadkowa wiedzy, dyspozycji i postaw są one podstawowym determinantem realizacji zadań edukacyjnych i tym samym stanowią kryterium zdolności nauczyciela do wykonywanych czynności zawodowych.

¹ Kwerenda literatury wskazuje na brak jednolitej terminologii określającej zachowania wychodzące poza te, które powszechnie akceptuje społeczeństwo. Do pojęć określających różne postawy i zachowania odbiegające od przyjętych norm społecznych należą: „niedostosowanie społeczne” lub „nieprzystosowanie społeczne”, „wykolejenie społeczne”, „zachowanie dewiacyjne”, „zaburzenie w zachowaniu”, „demoralizacja”, „zachowanie patologiczne” lub zachowanie przestępcze.

2. Wyjaśnienia terminologiczne

Problem niedostosowania społecznego od dawna jest przedmiotem szczególnego zainteresowania licznych przedstawicieli nauk społecznych, jak i praktyków zajmujących się procesem socjalizacji i wychowania. Dokonując analizy pojęcia należy zwrócić uwagę na fakt, iż jest ono rozmaicie definiowane. Wyraźne różnice dotyczą ustaleń terminologicznych i określeń definicyjnych. Inaczej definiują niedostosowanie psychologowie, w odmienny sposób socjologowie, pedagodzy, prawnicy czy lekarze, akcentując różne ważne dla siebie aspekty niedostosowania społecznego. Takie działanie ma konkretne przełożenie na grunt działań praktycznych; ostatecznie wypracowano wiele rodzajów definicji i typologii nieprzystosowania społecznego. Ogrom rozstrzygnięć teoretycznych, pomimo słuszných intencji wyjaśnienia tego złożonego zagadnienia, często zwyczajnie je komplikuje. (Gajewski 2013, 22).

Termin niedostosowanie społeczne do polskiej literatury pedagogicznej wprowadziła w 1959 roku Maria Grzegorzewska. Ze względu na autorytet naukowy i moralny twórcy polskiej pedagogiki specjalnej szybko wszedł do piśmiennictwa. Posługują się nim pedagodzy specjaliści, nauczyciele, rodzice i publicyści (Ostrihańska 1997, 13). Obecnie, za Marią Grzegorzewską używa się dwóch pojęć: węższe – niedostosowanie społeczne oraz szersze – nieprzystosowanie społeczne. W artykule zgodnie z terminologią stosowaną przez różnych autorów, będę używała tych terminów zamiennie.

Celem metodologicznego uporządkowania sporego już dorobku teoretycznego wielu autorów zajmujących się społecznym nieprzystosowaniem dzieci i młodzieży warto dokonać pewnego pogrupowania definicji. Warto w związku z tym odwołać się do propozycji L. Pytki (2005, 83 – 84), który różne określenia nieprzystosowania społecznego ujmuje w cztery zasadnicze grupy:

- a) definicje objawowe, w których nieprzystosowanie społeczne określone jest poprzez odwołanie się do jego podstawowych i specyficznych objawów lub do elementarnych behawioralnych wskaźników;
- b) definicje teoretyczne, w których obok symptomatologicznej charakterystyki angażuje się również pewne pojęcia teoretyczne, wynikające z ogólnej teorii przystosowania lub normalnego funkcjonowania społecznego jednostki (np. motywacja, postawy, role społeczne, normy itp.);
- c) definicje operacyjne, które wskazują na symptomy danego nieprzystosowania, ale przede wszystkim na sposoby jego pomiaru, odsyłając jednocześnie do konkretnego narzędzia pomiarowego (testu, skali, kwestionariusza itp.);
- d) definicje utylitarne, które ujmują nieprzystosowanie społeczne od strony pewnej bezradności środowiska wychowawczego wobec jednostki sprawiającej trudności wychowawcze oraz „niedostosowania” tego środowiska do potrzeb i aspiracji, a także poziomu rozwoju dziecka zakwalifikowanego jako „zaburzone”, wobec którego powinno się zastosować odpowiednie metody i środki.

Zróznicowanie pojęcia „nieprzystosowanie” w pracach pedagogicznych, psychologicznych, socjologicznych czy kryminologicznych powoduje ostatecznie w pewnych

sytuacjach spore zamieszanie. Często w sposób dowolny (zamienny) mówi się o dzieciach sprawiających trudności wychowawcze, wykazujących zaburzenia w zachowaniu, moralnie zagrożonych, wykolejonych społecznie, zdemoralizowanych itp. Niektórzy autorzy stosują te terminy zamiennie, inni natomiast obejmują nimi zupełnie odrębne grupy dzieci. Również w praktyce pedagogicznej dochodzi w pewnych sytuacjach do zaliczania różnych kategorii dzieci i młodzieży do grupy osób społecznie niedostosowanych. Wieleś podobnych znaczeniowo terminów, np. wykolejenie, dewiacja, zaburzenie w zachowaniu itp., nie sprzyja precyzji diagnostycznej (Gajewski 2013, 23).

Ciekawą definicję niedostosowania społecznego podaje Lesław Pytka, zdaniem którego jest ono „szczególnym stanem jednostki znajdującej się pod presją rozmaitych czynników środowiskowych, stanem, który powiązany jest układem jej postaw i motywacji, wyrażających się w gotowości do reagowania w sposób niezgodny z zaleceniami i przepisami ról społecznych przypisanych jednostce przez system społeczny” (Pytka 2008, 106). Przebieg socjalizacji jednostki uzależniony jest od wpływu grupy na jednostkę, a z drugiej od osobowościowych predyspozycji jednostki. W społeczno - kulturowych warunkach rozwoju jednostki zasadnicze normy wyznaczają takie instytucje społeczne, jak: rodzina, przedszkola, szkoły, instytucje kulturalno-oświatowe, Kościół itp. W każdej z tych instytucji jednostka zobligowana jest do „odpowiedniego” zachowania. Często z powodów charakterologicznych, powstałych na skutek niekorzystnych, zewnętrznych lub wewnętrznych warunków rozwoju, może „wykazywać wzmożone trudności w dostosowaniu się do uznanych społecznie norm i w realizacji swych zadań życiowych” (Lipkowski 1966, 10). W sytuacji gdy, szkoła obok rodziny jest jedną z najważniejszych agend socjalizacyjnych, warto zwrócić uwagę na postawy i kompetencje nauczyciela, które w dużym stopniu determinować mogą funkcjonowanie dzieci i młodzieży, sposób internalizowania przez nich norm i stanowić swojego rodzaju regulator ich postępowania.

Węższym zakresowo pojęciem od nieprzystosowania społecznego jest nieprzystosowanie szkolne, które odnosi się do funkcjonowania dziecka w roli ucznia i kolegi. To ważne zagadnienie, ponieważ szkoła jest tym środowiskiem, w którym bardzo często ujawniają się symptomy niedostosowania jednostek. Świadczą o nim dotychczasowe niepowodzenia szkolne uczniów, aktualne postępy w nauce, występowanie nieprawidłowości w zachowaniu pod postacią nadpobudliwości, zahamowania, agresywności, funkcjonowania dziecka w kontaktach z nauczycielem i rówieśnikami. Uznać zatem można, iż nieprzystosowane szkolnie dzieci to takie, które nie spełniają postawionych przez szkołę wymagań dydaktycznych, nie rozwijają własnych zainteresowań, wadliwie funkcjonują w grupie rówieśniczej, co może wiązać się z odrzuceniem ich przez kolegów i koleżanki (Paszkievicz 2021, 26). Problem niedostosowania jest istotnie związany z niepowodzeniami w nauce. Możemy ten związek rozpatrywać dwojako: niedostosowanie społeczne może wystąpić w skutek przeżywanych przez ucznia trudności w nauce, bądź odwrotnie – niepowodzenia w nauce mogą być konsekwencją nieprawidłowości w przystosowaniu społecznym. Nieprzystosowanie szkolne najczęściej możemy rozpoznać na podstawie złych ocen uzyskiwanych przez ucznia, zachowania agresywne

wobec kolegów lub zachowania apatyczne. Rezultatem niejednokrotnie staje się drugoroczność, która jest niepokojącym zjawiskiem obciążonym wieloma negatywnymi konsekwencjami dla i tak wadliwie funkcjonującego młodego człowieka.

Uwagę zwraca również fakt, iż w różnych publikacjach spotykamy rozróżnienie pomiędzy terminami: „niedostosowanie społeczne” i „zagrożenie niedostosowaniem społecznym”.

Jako osoby niedostosowane społecznie traktuje się dzieci i młodzież, u których na skutek zaburzeń wewnętrznych lub niekorzystnych warunków środowiskowych występują utrwalone zaburzenia w zachowaniu (trudności w dostosowaniu się do uznanych norm społecznych, zadań życiowych, zaburzona równowaga poznawczo-uczuciowa, wadliwie zintegrowane postawy społeczne, nieprzestrzeganie zasad moralnych, negatywne lub nieadekwatnych reakcjach na zakazy i nakazy zawarte w przypisanych im rolach społecznych i złym samopoczuciu (M. Grzegorzewska, 1964, J. Konopnicki, 1971, O. Lipkowski, 1971, C. Czapów, 1978, L. Pytka, 1986).

Zagrożonymi niedostosowaniem społecznym są dzieci i młodzież wychowująca się w warunkach niekorzystnych dla rozwoju psychospołecznego, na który negatywny wpływ wywierają takie środowiska jak: rodzina czy grupa rówieśnicza (Pytka 2000, 90). Uczeń zagrożony niedostosowaniem społecznym ma problemy z przestrzeganiem zasad panujących w klasie i szkole, wypełnianiem obowiązków ucznia, panowaniem nad własnymi emocjami, sprostaniem oczekiwaniom rodziców i nauczycieli, opanowaniem treści wynikających z podstawy programowej. W przypadku dziecka zagrożonego niedostosowaniem społecznym obserwuje się najczęściej postawy i zachowania odbiegające od przyjętej normy, ale o mniejszym nasileniu i mniejszej częstotliwości niż w przypadku ucznia niedostosowanego społecznie (Matusek 2015, 147).

3. Dzieci i młodzież niedostosowana społecznie jako wyzwanie dla kompetencji nauczyciela

Od nauczycieli oczekuje się dobrych efektów pracy, głównie w sferze nauczania konkretnego przedmiotu, rzadziej w ramach obowiązków wychowawczych. Niewątpliwie wszelkie zadania o tym charakterze, które stoją przed nauczycielem, są dla niego wyzwaniem. Wynika to z różnorodności tych zadań, specyfiki napotkanych trudności oraz posiadanych w tym zakresie kompetencji. Nie znam nauczyciela, który w swojej codziennej praktyce zawodowej nie spotkałby ucznia sprawiającego kłopoty, bądź całej grupy/ klasy, w pracy z którą pokonanie przeszkód jest czasem zadaniem przerastającym jego umiejętności. Z uwagi na rozmaity charakter trudności wychowawczych, z jakimi w codziennej pracy stykają się nauczyciele, są oni zobligowani do poszukiwania coraz bardziej skutecznych sposobów radzenia sobie z kłopotami sprawianymi przez wychowanków.

Problem niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży jest złożony i zależny od wielu czynników, które w rozmaity sposób wpływają na stopień nasilenia objawów

oraz sprawiają, że jednostka, której problem dotyczy w różny sposób manifestuje zachowania, uznawane za niezgodne z oczekiwaniami i wytycznymi społeczeństwa, pozostające w konflikcie z pełnionymi przez jednostkę rolami, przysparzające problemów samej jednostce, jak też osobom z jej najbliższego środowiska. Komplikacje te najczęściej mają swój początek w rodzinie, ale po pewnym czasie uwidaczniają się w różnym zakresie w innych środowiskach, najczęściej w szkole. Tam na ogół dochodzi do sytuacji, że problem ten zwielokrotnia się i interferuje z wieloma czynnikami, tworząc trudną do analizy, wielowymiarową przestrzeń problemową (Zdziech 2016, 83). Za objawy, które należy brać pod uwagę analizując kwestie niedostosowania społecznego, przyjmuje się np.: nagminne wagary, ucieczki z domu i włóczęgostwo, sporadyczne lub systematyczne picie alkoholu, odurzanie się (jego próby i faktyczne odurzanie się), niszczenie mienia, stosowanie przemocy, bójki, przywłaszczenie cudzego mienia, kradzieże, udział w grupach negatywnych, podejmowanie wczesnej inicjacji seksualnej, a ponadto także: nieposłuszeństwo wobec dorosłych, zachowania bierne, zachowania agresywne, postawa kłamliwości, niepowodzenia w nauce szkolnej (Strykowska, 2005). Przeważnie pierwszą niepokojącą oznaką jest całkowita utrata zainteresowania szkołą i nauką.

Aby móc podjąć odpowiednie działania wobec dzieci i młodzieży niedostosowanych społecznie, a także wobec jednostek z tzw. grup ryzyka (wychowujących się w warunkach niekorzystnych dla rozwoju psychospołecznego, na których negatywny wpływ wywierają takie środowiska wychowawcze jak: rodzina własna, grupa rówieśnicza i inne), nauczyciel przede wszystkim musi nieustannie poznawać swoich uczniów oraz dokonywać diagnozy obserwowanych trudności i zachowań swoich podopiecznych. Taka „szkolna obserwacja” i wnioski z niej wyciągane powinny wynikać także z nauczycielskiej uważności i wrażliwości na sprawy uczniów. Diagnoza jest jedną z podstawowych czynności umożliwiających skuteczne, celowe działanie. Działaniem takim bez wątpliwości jest proces terapeutyczny, edukacyjny, wychowawczy. Diagnozę należy bezwzględnie potraktować jako podstawowe narzędzie w pracy osób, które procesem tym kierują. Zatem nauczyciel zobowiązany jest do dokonywania diagnozy, rozpoznawania trudności, jakie sprawiają uczniowie, identyfikacji ich przyczyn, dokonywania trafnej ich interpretacji oraz podejmowania odpowiednich działań wspierających, zmierzających ku wyeliminowaniu zagrożeń i korekcji zachowań. Kompetencje związane z diagnozą, analizą rzeczywistości edukacyjnej (w tym również problemów poszczególnych uczniów) z perspektywy optymalnego rozwoju ucznia są podstawowe i niezbędne w codziennej praktyce nauczyciela. Uwidaczniają się w działaniach zarówno w zakresie pracy dydaktycznej, wychowawczej, opiekuńczej, jak i interwencyjnej, profilaktycznej czy doradczej. Niezbędne są w pracy z uczniem będącym na każdym etapie edukacji z uwagi na priorytet wyrównywania szans edukacyjnych, zapobiegania zjawiskom i sytuacjom niepożądanym z perspektywy rozwoju dziecka we wszystkich jego sferach. Kompetencje te wymagają szczególnej wiedzy psychologicznej i pedagogicznej (Łukasik, Jagielska, Mróz, Koperna 2020, 19).

W celu wychwycenia pierwszych symptomów niedostosowania, nauczyciel jest zobowiązany orientować się w jego typologiach oraz przejawach. Na uwagę zasługują

typologie niedostosowania społecznego wg Dennisa H. Scotta oraz Thomasa Achenbacha. Są one czytelne, w jasny sposób wskazują, jakie zachowania prezentowane przez dzieci i młodzież powinny zainteresować nauczyciela, opiekuna, wychowawcę:

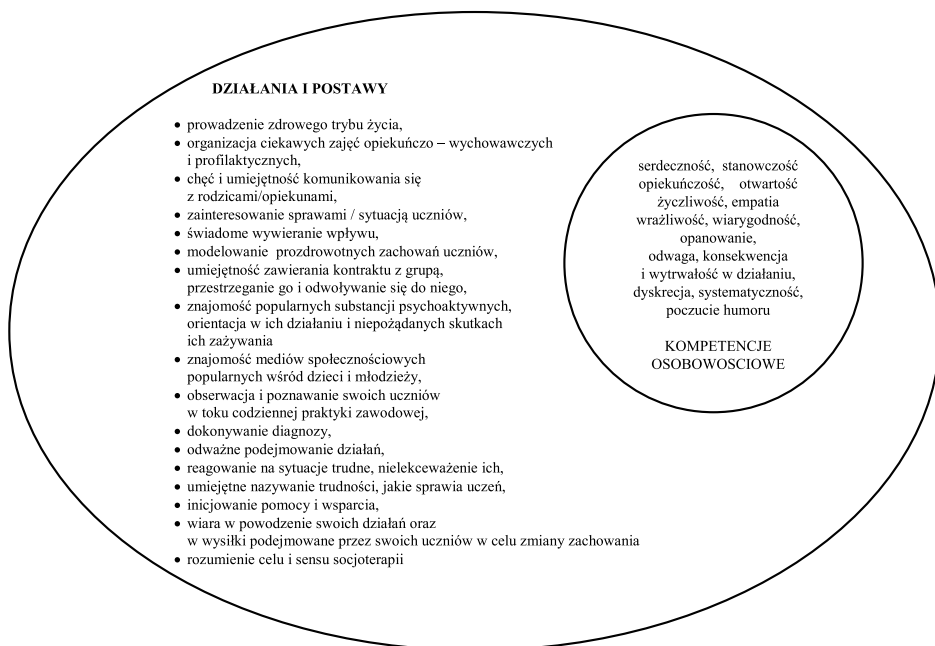
1. Typologia D.H. Stotta w ujęciu J. Konopnickiego (1971, s. 166), który dokonał podziału na zachowania wrogie (demonstratywne, bojowe, reakcje nieadekwatne do sytuacji), zachowania zahamowane (depresyjne, wycofujące), zachowania aspołeczne oraz zachowania niekonsekwentne (działanie reaktywne, dążenie do zaspokojenia potrzeb bez względu na konsekwencje, brak umiejętności uczenia się pod wpływem doświadczeń);
2. Typologia T.M. Achenbacha (Achenbach, Edelbrock, 1978, podają za: Urban, 2000, s. 94-100), który wyodrębnił dwa typy zaburzeń w zachowaniu charakteryzującym jednostki niedostosowane społecznie: zachowania internalizacyjne, związane z rzutowaniem „do wewnątrz” problemów, stąd ich konsekwencje ponosi głównie jednostka (nadmierna kontrola, wycofanie, dysforia i lęk, bierność lub niekontrolowane wybuchy w sytuacjach ekstremalnych), oraz zachowania eksternalizacyjne, związane z rzutowaniem „na zewnątrz” własnych problemów, dlatego też ich skutki odczuwa głównie otoczenie społeczne (słaba kontrola, agresja, przeciwstawianie się, opór wobec otoczenia, impulsywność, destruktywność, antyspołeczne cechy osobowości);

Znajomość różnych typologii niedostosowania społecznego stanowi kompendium wiedzy nauczyciela. Od rozeznania w niepokojących symptomach zachowań dzieci i młodzieży i ich szkodliwości zależy czy i jak szybko zostaną podjęte wobec nich skuteczne interwencje i działania profilaktyczne. Obecnie, kiedy zjawisko niedostosowania społecznego jest tak powszechne, a jego rozmiary tak duże, dobrze by było, aby każdy nauczyciel pracujący w szkole posiadał przygotowanie merytoryczne w zakresie profilaktyki oraz budował własny warsztat pracy profilaktycznej z dziećmi i młodzieżą zagrożoną niedostosowaniem społecznym. Ważnym wyznacznikiem efektywnej pracy profilaktycznej nauczycieli jest poszerzanie i samodoskonalenie wiedzy o koncepcjach profilaktycznych, poziomach profilaktyki oraz strategiach profilaktycznych (Wawryk 2018, s. 56).

4. Kompetencje nauczyciela wspomagające efektywne działania profilaktyczne wobec dzieci i młodzieży niedostosowanej społecznie

Funkcjonuje przekonanie, iż obok wymaganych kwalifikacji zawodowych, pewne umiejętności nauczyciela oraz zestaw cech jego osobowości odgrywają znaczącą rolę w profilaktyce niedostosowania społecznego.

W ramach prowadzonych przeze mnie zajęć z przedmiotu Niedostosowanie społeczne dzieci i młodzieży², studenci realizowali zadanie, które polegało na wypisaniu kompetencji nauczyciela, które mogą pomóc w realizacji działań profilaktycznych podejmowanych wobec dzieci i młodzieży niedostosowanej społecznie lub zagrożonych niedostosowaniem w celu zapobiegania i minimalizowania rozmiarów tego zjawiska oraz jego negatywnych następstw. Uzyskane odpowiedzi następnie zostały podzielone na dwie grupy: kompetencji osobowościowych i kompetencji organizacyjnych, których klasyfikację prezentuję poniżej.

Rys. 1. Kompetencje nauczyciela istotne w pracy z uczniem niedostosowanym społecznie

W zakresie efektywnych działań podejmowanych w celu przeciwdziałania przejawom niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży, studenci przypisali nauczycielowi wiele kompetencji. Ta mnogość wynika zapewne z faktu, iż zjawisko to jest bardzo złożone, niejednorodne, co sprawia, że stanowi trudną do analizy wielowymiarową przestrzeń. W związku z tym, nauczyciel w tym obszarze ma wiele zadań do spełnienia oraz jest zobowiązany do wykazania się odpowiednimi kompetencjami: umiejętnościami w zakresie skutecznej profilaktyki niedostosowania, wiedzy na temat mechanizmów regulujących jego rozmiary, przyczyn oraz możliwych skutków nieakceptowanego społecznie funkcjonowania dzieci i młodzieży oraz pożądanymi cechami charakteru, które umożliwią mu zgłębić i pojąć potrzeby młodych ludzi i podjąć próby udzielenia im po-

² Zajęcia były realizowane na specjalności Pedagogika sądowa z mediacją w Mazowieckiej Uczelni Publicznej w Płocku.

mocy w celu zrozumienia otaczającej rzeczywistości oraz zmiany dotychczasowych zachowań. Nie jest to łatwe zadanie, a podjęte działania nie gwarantują sukcesów. Droga do osiągnięcia przez uczniów przejawiających zachowania antyspołeczne, pozytywnych osobiście i społecznie celów jest trudna. Możliwe, że efektów swojej pracy nauczyciel nie zobaczy przez dłuższy czas, a może wcale. Dlatego, aby skutecznie przeciwdziałać niedostosowaniu dzieci i młodzieży, nauczyciel powinien odznaczać się dużą dojrzałością i cierpliwością. Konieczne jest także wypracowanie odporności wobec napotkanych w praktyce trudności a także adekwatnej postawy wobec wykonywanych przez siebie zadań.

W pracy nauczyciela budowanie dobrych relacji z innymi ludźmi wydaje się być podstawą wszelkich jego działań i niezbędną umiejętnością. Jednak ta oczywistość czasem przegrywa w konfrontacji z rzeczywistością, a nauczyciel zamiast skupiać się na uczniu, całą swoją uwagę przekierowuje na rozwiązanie określonego problemu. Taka postawa na pewno nie prowadzi do osiągnięcia zadawalających rezultatów w pracy wychowawczej. Profesjonalizm nauczyciela w tym zakresie będzie odzwierciedlał się w podmiotowym traktowaniu ucznia, systematycznym poznawaniu go, wydobywaniu jego mocnych stron oraz praca nad wzmacnianiem jego atutów w celu zmiany dysfunkcyjnego zachowania i przełamania stereotypu, który towarzyszył dziecku.

Podsumowanie

Nie wolno lekceważyć symptomów niedostosowania społecznego wśród dzieci i młodzieży. Interwencje mające na celu wyeliminowanie zagrożeń należy podejmować jak najwcześniej i powinny one prowadzić do tego, aby osoby, do których są skierowane nabrały przekonania, że można funkcjonować inaczej niż wcześniej, akceptując normy, przestrzegając zasad oraz reguł obowiązujących w społeczeństwie, czerpać satysfakcję z kontaktów z innymi, rozpoznawać i nazywać emocje, wyrażać je w konstruktywny sposób, a także zaspokajać własne potrzeby licząc się z oczekiwaniami innych.

Nauczyciel jest często tym dorosłym, który jako pierwszy dostrzega zaburzone zachowanie uczniów. W takiej sytuacji, posiadane przez niego kompetencje powinny umożliwić mu skuteczne działanie wobec zaobserwowanego problemu. Wiedza, odpowiednie umiejętności i adekwatne cechy osobowościowe są tu niezbędne. Od kompetencji nauczyciela w dużej mierze zależy harmonijny proces socjalizacji i rozwoju jego uczniów, ma to zwłaszcza duże znaczenie w przypadku uczniów niedostosowanych społecznie. Nauczyciel powinien w szczególny sposób dbać o to, aby poprawnie modelować ich postawy, myśli i emocje, stwarzać okazję do gromadzenia przez uczniów nowych umiejętności, wiadomości i doświadczeń – w znaczący sposób może to pomóc w naprawie ich relacji społecznych.

Nauczyciel działa w okolicznościach niepowtarzalnych, w każdej z nich ma do czynienia z uczniami, którzy mogą postawić go w sytuacjach zaskakujących, trudnych, dlatego nie może bezgranicznie ufać posiadanej już wiedzy zawodowej, choćby była po-

twierdzona dyplomami wszelkich możliwych instytucji kształcących nauczycieli. Nie przekreślając jej wartości, trzeba założyć, że w mniejszym, bądź większym stopniu okaże się niewystarczalna. W obliczu faktu, że każdy uczeń jest inny i że każdy z osobna z dnia na dzień staje się kimś innym, rozwijając się w nie dającym się ani ściśle zaplanować, ani do końca przewidzieć kierunku, doświadczenie zawodowe nauczyciela, nawet najbogatsze, może okazać się prowizoryczne i niepełne (Kwaśnica 2004, s. 294-295). To wymaga otwarcia się na nowe: nowe trudności wychowawcze, nowe metody pozwalające poradzić sobie się z nimi, nowe kompetencje, które warto poznać i uzyskać, aby być skuteczniejszym, bardziej merytorycznym, wszechstronnym i otwartym na wyzwania, nie bać się ich. Takim sprawdzianem nauczycielskiej efektywności jest na pewno praca z wychowankiem niedostosowanym lub zagrożonym niedostosowaniem społecznym. Pokonanie trudności, jakich nauczyciele doświadczają w pracy z nimi, mogą ich wiele nauczyć oraz przyczynić się do podejmowania działań w celu uzupełnienia, wzbogacenia oraz rozwijania potrzebnych w tym zakresie kompetencji, a potem racjonalnego wykorzystania ich w trakcie realizacji zadań wychowawczych, opiekuńczych, dydaktycznych czy terapeutycznych.

Literatura

- Cieśleńska, Beata. 2019. *Odpowiedzialność zawodowa nauczyciela. Studium teoretyczno-empiryczne*. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora.
- Deptuła, Maria. 2010. *Profilaktyka w grupach ryzyka. Działania*. Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne PARPAMEDIA.
- Gajewski, Mariusz. 2013. Zaburzenia procesu socjalizacji. Wykolejenie i nieprzystosowanie społeczne młodzieży w ujęciu psychologicznym, społecznym i pedagogicznym. *Rocznik Wydziału Pedagogicznego Akademii Ignatianum w Krakowie*, 16, 36-60.
- Konopnicki, Jan. 1971. *Niedostosowanie społeczne*, Warszawa: PWN.
- Korczyński, Stanisław. 2006. *Oczekiwania związane z pełnieniem roli zawodowej nauczyciela*. W: *Nauczyciel i uczeń w zreformowanej szkole*, red. Stanisław Korczyński, 129 – 142, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Kwaśnica, Robert. 1995. Wprowadzenie do myślenia o wspomaganiu nauczyciela w rozwoju. W: *Studia Pedagogiczne*, LXI, s. 17 – 24.
- Kwaśnica, Robert. 2004. *Wprowadzenie do myślenia o nauczycielu*. W: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, cz. 2, 291 – 320, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lipkowski, Otton. 1966. *Wychowanie dzieci niedostosowanych społecznie*. Warszawa: PZWS.
- Łukasik, Joanna et al. (2020). Znaczenie kompetencji diagnostycznych nauczyciela dla rozwoju uczniów. *Problemy Opiekuńczo - Wychowawcze*, (5)2020, s. 17 - 25. DOI: 10.5604/01.3001.0014.1162

- Matusek, Beata. 2015. Z teorii i praktyki pracy z uczniem zagrożonym niedostosowaniem społecznie w szkole podstawowej. Dostęp 10.02.2022: Matusek_B.pdf (sbc.org.pl)
- Ostrihańska, Zofia. 1997. *Losy uczniów nieprzystosowanych społecznie*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Paszkiewicz, Aneta. 2012. *Problemy uczniów niedostosowanych społecznie*. Warszawa: Difin.
- Pytko, Lesław. 2008. *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Pyżalski, Jacek. 2012. *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Strykowska, Justyna. 2000. *Niedostosowanie społeczne dzieci w wieku szkolnym. Problemy. Diagnoza. Profilaktyka*, Gniezno: Gnieźnieńska Wyższa Szkoła Humanistyczno – Menadżerska Milenium.
- Urban, Bronisław. 2000. *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Wawryk, Lidia. 2018. *Podnoszenie wiedzy nauczycieli w efektywnej diagnozie i profilaktyce niedostosowania społecznego wśród dzieci i młodzieży*. W: Relacje. Studia z nauk społecznych, 5, 51 – 63. Dostęp: 10.01.2021.
- Wiśniewska, Ewa. 2020. *Praca wychowawcza nauczyciela. Wybrane obszary i problemy*. Płock: Wydawnictwo Naukowe Mazowieckiej Uczelni Publicznej w Płocku.
- Wosik – Kawala, Danuta i Teresa Zubrzycka – Maciąg. 2013. *Kompetencje diagnostyczne i terapeutyczne nauczyciela*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Zdziech, Bartosz, 2016. Niedostosowanie społeczne dzieci i młodzieży a potencjał socjalizacyjno - terapeutyczny środowiska szkolnego. W: *Roczniki Pedagogiczne*, 8(44), 83 – 99. DOI:10.18290/rped.2016.8(44).3-5